

A történelem egy szegény ember életében

E tanulmány a kérdésfelvetéstől a ténymegállapításon át a kiszolgáltatottság kérdésköréig ível. Témáját tekintve a narratíva a változékony világ még változatosabb közösségeibe került kultúramentesen. Az alany a végén már azzal sem foglalkozott, melyik államban van, mert hogy még életben van, azzal sem törődött, csak volt valahol, ahova vitték, ahová a parancs szólt. Az országhatárok és a hatalmi erőviszonyok kihívásaival szemben a legkilátástalanabb helyzetekben is életben maradni, alkalmazkodni, nem lázadni, mert mit sem ér, tovább élni a háborúk parancsolta önkényuralom alatt is. Egy szegény ember élettörténetét meghallgatva megtapasztaljuk, hogy az eszme, az ideológia, az imperialista hajlam erőteljesebben jut kifejezésre, mint az emberi érték, amikor magatehetetlenné válik egy ember, mert a pillanatnyi mindenható marionettbábuként mozgatja sorsát. A meghurcoltatások egész sorát élte túl Kiss József adatközlő is, aki maga sem tudta, hogyan hatott rá mindez, lesznek-e identitásbeli következményei mindannak, amit átélt. A kérdés, hogy milyen esetleges attitűdöket eredményezett mindez a későbbi hazájával kapcsolatban.

Kiss József az első világháború kezdetekor, 1914-ben született Magyarországon, magyar állampolgárként. Belecsöppent valamibe, amiről csak annyit tudott, hogy számára semmit sem jelentett.

„Az én édesanyám meghalt, még én kisgyerek voltam, 3-4 éves lehettem. Erről nekem pontosat senki sem közölt. Apám ezüzlött, részeges ember volt, pedig gazdaember volt, parasztgazda. Örököt fődöt is, házat is, de ahogy anyám meghalt, teljesen ezüzlött. Öten vótunk testvérek, én vótam a negyedik, még egy öcsém vót.”

Iskolai évei mindössze két téli periódust tettek ki. 1921-ben az oktatás területén a különböző neműek, fiúk és lányok szigorúan külön osztályba jártak. A koedukáció igazán csak a 20. század közepétől terjedt el nagy-

mértékben. A nagy hírű magániskolákban hallani sem akartak a koedukációról.

„Az első iskolába beadott apám, a Dudás Szilvi vót a tanítónk. A Rózsza Giza meg a kislányokat tanította. A templom mögé jártam iskolába. Oszttavassza meg kivett, oszt elállított szógáni, egészen a torzsai határba. Külán túl van (Savino Selo).”

Torzsa (szerbül *Савино Село/Savino Selo*, németül *Torschau*) település a Vajdaságban, Verbász községben, Kishegyestől mintegy hatvan kilométerre délnyugat irányban. Torzsa a második világháború végéig német többségű település volt, ekkor azonban a jugoszláv hatóság kollektív bűnösség vádjával deportálta a lakosokat, s helyükre szerbeket és montenegróiakat telepített. A németek felerészben református, felerészben pedig evangélikus vallásúak voltak. A református templomot a kitelepítés után lerombolták, az evangélikus viszont ma is áll, igen elhanyagolt állapotban. A magyarok római katolikus vallásúak, csak egy kisebb imaházuk van.

A rettenetes szegénység arra készítette a szülőket, hogy a 8–10 éves gyermekeket elállítsák szolgálni a tehetősebb családokhoz. A legtöbbjük a sváb tanyákon őrizte a jószágot: kanászként, cselédként élték gyermekkorukat a legnagyobb megaláztatások közepette. Aludni csak az istállóban aludhattak.

Kiss József mire eszmélni kezdett, új államban élte életét, nem ismerve az előzményeket. Elmondása szerint gyermekkorában neki soha senki nem beszélt arról, hogy ahol ő született, az valamikor Magyarország volt. Hatéves volt, amikor új államok jöttek létre az Osztrák–Magyar Monarchia helyén. Változtak a balkáni határok. Szerbia, Montegró és a Monarchia délszláv területeinek egyesülésével egy új állam jött létre, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság. Kiss József emlékezetében csak a régi Jugoszlávia élt, meg az, hogy mindig a szerbek uralkodtak.

„Ott őriztem három–négy marhát a vasútnál, ősszel hazagyöttem, édesapám beadott a második osztályba, a piactérné, tavasszal kivett, akkó elállított egy Kiss nevű ügyvédhó, Kiss Jóskának hívták azt is. A régi magyar rezsimben jó ügyvéd vót. Mikó begyöttek a magyarok, akkó vót neki szállása a külai úton, elvát a feleségitű, csak egy öregasszony vót meg én. Ott szógátam őszig, amikó onnan hazagyöttem, elállított a Kiss Antihó, abhó, aki bíró is vót. Ez az ügyvédnek unokatestvére vót. Ott vótam két évig.”

A délszláv államon belül idegen testnek számítottak a vajdasági magyarok, akiket a belgrádi politika súlyosan diszkriminált gazdasági, politikai és kulturális téren egyaránt. A vajdasági magyarokat illetően a hátrányos megkülönböztetés egyik jellemző megnyilvánulása volt az anyanyelvi oktatásnak az elemi iskolák alsó négy osztályra való korlátozása, s a

kisebbségi nyelveken oktató iskolák számának drasztikus csökkentése. A háború előtti 645 magyar nyelven oktató iskolából 1934-ben már csak 132 működött (ROMSICS 1998; 213).

Bácskában kiterjedt tanyavilág létezett. A századforduló tájékán a tanyai gyermekek érdekében akció indult, hogy iskolaépítéssel ezekben a körzetekben is felszámolják az írástudatlanságot, megoldják a beiskolázást. Ekkor tömegesen épültek az általában egytanítós tanyasi iskolák, melyek maradványai ma is állnak Szabadka, Topolya vagy Zenta környékén. Létjogosultságukat a közlekedési viszonyok javulása és a tanyavilág részleges felszámolása szüntette meg.

A kanászgyerekek legtöbbször csak télen járt iskolába. A disznóörzés sok esetben azzal járt, hogy ők maguk is kint aludtak az istállóban, nem mehettek be a házba, ahol a gazda és családja élt.

„A Kiss Antiná két évig vótam. Mikó lejárt a két év, kanászgyerekek a legöregebb bátyám mellé kerültem, az kint szógát a szenttamási határban egy német szálláson. A Matyi bátyám körülbelül húsz évvel vót éntülem öregebb. Óriztem a gazda disznóit meg a marháit. Sok vót. Ott is két évig vótam. Amikó hazagyüttem, a Paliékhó mentem (szintén testvér), ők má bent laktak a faluba, azok meg elállítottak szógáni a kúlai határba egy szerb gazdához. Ott vótam kanászgyerek három évig. Onnan együttem, akkó elálltam egy másik kúlai szerbhő, Putnik Vlajkóhoz. Azok meg családalanok vótak. Sokat veszekedtek. Betelepített szerb vót. No osztán onnan együttem 1939-ben. Egy bátyám Gomboson lakott, a Marci meg a Pali Hegyesen. Ángyom mosott rám, minden két hétben gyüttem haza tisztálkodni.”

Az első világháború utáni jugoszláviai földreformnak a magyarság kétszeresen vált szenvedő alanyává. Először azzal, hogy a nagybirtokosok földjeinek nagy részét elvették, másodsor azzal, hogy a felosztott földekből a föld nélküli magyarok nem kaptak. Belgrád a földreformmal egyszerre szüntette meg a magyar nagybirtokot (pontosabban jelentéktelenné tette), illetve nem engedte megszületni a vajdasági magyar kisbirtokos réteget (pontosabban nem engedte megnövekedni).

Ezzel párhuzamosan megkísérelték megbontani a magyarság településterületét. A kiosztott földek egy jelentős részére önkénteseket (dobrovoljácokat) telepítettek. A dobrovoljácok politikailag teljesen megbízható szerb és montenegrói veteránok voltak, akik a Balkán-háborúban, illetve az első világháborúban harcoltak, és katonai szolgálataik fejében kaptak földet. Bácskába 6175, más adatok szerint 6912 dobrovoljác családot telepítettek be, akik 53 465 kat. h. területet kaptak. A dobrovoljácok betelepülésének nagyságrendjét jól mutatja, hogy a Vajdaságban kiosztott földek nagy részét ők kapták meg. Belgrád a Vajdaságba való telepítésük-

kel próbálta megtörni az egységes magyar településterületeket (GULYÁS 2009).

„1940-ben nősütem meg Topolyáriú. A feleségem apja hegyesi, az is Topolyára nősült. Őtet Pásztor Erzsébetnek híjják.

1941-ben meg begyűttek a magyarok, akkó meg apósom, mivel nagycsaládos ember vót, kapott földet Palánka környékén, a Duna-parton, Obrovacon (magyar neve Boróc). Ott a szerbeket belágerozták, azoknak a házukba telepítették a magyarokat. Kiosztották az üres házakat a nagy családoknak. Oda mentek apósom meg a többi családja, ott telepedtek meg. Kaptak hat hold földet, egy házat, egy kocsit, egy lovat. Az állam levitette a sokgyerekes szegény családokat oda Borócra. Ott éltek, dógoztak, kaptak földet.”

Boróc település Dél-Bácskában, közel a Dunához, Palánka községben. 1918-tól az SZHSZ Királysághoz csatolják, majd 1941 és 1944 között ismét Magyarország része. 1945-től Jugoszláviához tartozik.

1941. április 11-én a magyar hadsereg alakulatai, csatlakozva a támadó német csapatokhoz, átlépték a magyar–jugoszláv határt. Az utolsó revízióval *nem magyar többségű* területek kerültek vissza Magyarországhoz. Az 1 145 000 lakosból mindössze 301 000 volt magyar. Jelentős délszláv tömegek kerültek kisebbségi sorba, és megkezdődött a dobrovoljácok összegyűjtése és internálótáborba zárása. A magyar hadsereg elvben már az első hetekben különbséget tett őslakos, vagyis az 1918 előtt is a Délvidéken lakó délszlávok és a dobrovoljácok között. A „dobrovoljácoktól megtisztított Bácska” (SAJTI 1984) területére bukovinai székelyeket és Bácska legszegényebb lakosait telepítették be. Így kerültek Topolyáról Borócra, az addig nem is hallott településre Kiss József apósáék, illetve Pásztor Erzsébet szülei.

„A család ekötözött, mink meg maradtunk a feleségemre. Topolyán túl vót egy urasági tanya, a legnagyobb uraság Kiss Lajosé meg asztán Törley Bálint meg a Varga István. Én a Varga Istvánhó álltam be szógáni, béres vótam. Közben télen ör is vótam. Akkó engem kiválasztott parádés kocsisnak. Az uraságot fiákeron bordonztuk. Amikó nem köllött vinni, akkó én is dógoztam a többi béressel. Ott vótunk őszig. Az uraság szállásán kaptunk lakást. Minden cselédnek vót lakása. Őssze együttem, akkó beálltam egy hegyesi magyarhó a zentai útra, a Csabai Mihály bácsihó. Ő az apósa szállásán, a sziváci úton gazdálkodott. Ő csak átjárt parancsóni. Ott is kaptunk cselédlakást. Evótunk ott mindenre látva. Ott 1942 tavaszáig dógoztunk, asztán mi is lementünk apjáékhó Borócra. Ott a vasútra jártam.”

A béres olyan szegény, általában nincstelen ember, aki a megélhetés céljából egész évre elszegődött mezőgazdasági bérmunkásnak, aki kikötött bérért mezőgazdasági vagy háztartási munkára egész évre elszegő-

dött. Gazdájának a tanyáján lakott, amikor már házas volt, családjával együtt. Egész munkaerejével, idejével, részben még vasárnapjaival is munkaadói rendelkeztek. Az uraság szóbeli szerződést kötött velük, amelynek igen komoly súlya volt. Egymás tenyerébe csaptak, s ez jelentette a szerződés megkötését. Munkájuk a föld megművelése és a termények betakarítása, valamint az igásállatok etetése, gondozása volt.

A differenciált paraszti társadalomban a cseléd bérmunkás, szolga, akinek munkaerejével munkaadója rendelkezik. Munkája nem szakosított, az általános paraszti tevékenységet kívánták meg tőle. Bár ugyanabban a paraszti formarendszerben élt, mint gazdája, társadalmi helyzetük alapvetően elválasztotta őket. A gazda kíméletlenül, gyakran még testileg is fenyítve, cselédje magánéletét semmibe véve sajtolta ki a járandóság ellenszolgáltatását. Minthogy időbérben dolgoztak, minden lépésüket ellenőrizték. A cselédség gyakran lehetett egy egész életen át tartó állapot (uradalmi béresek), de korlátozódhatott a házasság előtti fiatal évekre, a létalap megteremtéséhez szükséges munka idejére. Településük, lakóterületük, állandó irányítás és felügyelet melletti életük leszűkítette, egyoldalúvá tette ismereteiket, leegyszerűsítette tárgyi világukat. A folklorikus kutatók számára viszont igen gazdag és hagyományörző néprajzi anyagot nyújtott a puszták világa. Egymás között házasodtak, rendszerint a helyi pusztáról választottak maguknak élettársat. Ezzel kapcsolatban gazdag irodalmi anyag áll a kutató rendelkezésére. Lásd Illyés Gyula: *Puszták népe* (Bp., 1936); Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom* (Bp., 1941); Kardos László: *Jegyzetek a volt uradalmi cselédség kultúrájának és életmódjának alakulásáról* (Szentgyörgy puszta) (Ethn., 1955); *Magyar Néprajzi Lexikon*.

„1944 januárjáig dógoztam Palánkán a vasúton, akkó kaptam a behívót a magyar hadseregbe. Be köllött rukkóni, hát akkó az asszonyt otthon hagytam az apjáiékná. Én meg berukkótam. Közben született egy kisfiunk, aki 11 hónapos korában meghalt, ahogy berukkótam. Erdélybe, Szilágyságba, Szilágy megye, Zilahra rukkótam. Ott tanútuk a repülésfigyelést, a légvédelmi központnak adtuk a jelentéseket. Kikerűtem a légvédelmi figyelőbe. Össze, mikó gyűttek be az oroszok, 1944-ben, akkó emenekűtünk Zalaegerszegre.”

Zilah Kolozsvártól 86 km-re északnyugatra, a Zilah patak két partján fekszik. 1944-től kezdve, amint a keleti front megközelítette a Kárpát-medencét, a magyar háborús erőfeszítések tovább növekedtek, ekkor mozgósították az 1. magyar hadsereget. 1944. január 6-án mozgósítási parancsot adtak ki, amikor már elkerülhetlenné vált a Kárpát-medence védelmének megszervezése. 1944–1945-ben Magyarország a szovjet és német hadvezetés számára is lényeges hadszínterré vált. A helyzet augusztus 20-át követően változott meg gyökeresen. A román kiugrás és a Vörös

Hadsereg gyors romániai előretörése alapvetően megváltoztatta a háború menetét e térségben.

Az 1. hadsereg október 17-éig tartotta a Kárpátok védvonalait – Románia átállását követően megkerülték azokat. Az 1. magyar hadsereg szétszóródott alakulatainak egy része némi kitérő után a Dunántúlon gyűlt össze.

„Az egész kompánia kapott egy vonatszerelvényt. Zalaegerszegeen egy nagy iskolába vótunk szállásolva. Mikó az oroszok megleptek bennünket, hadifogságba estem, az oroszok is bevagóníroztak bennünket.”

1944 közepétől az angolszász támadások folytán Zala megye egész területe hadszíntérré vált. A második világháborúban a magyarországi hadműveletek utolsó szakaszában 1945. március végén–április elején Zala megye egész területén időben és térben gyors, de heves harcok folytak, mindkét részről igen jelentős tűzerő felvonultatásával. 1945 áprilisában a szovjet csapatok megszállták Zala megye egész területét.

„Főhoztak Pestre a Keleti pályaudvarra, onnan Szabadkára, majd Szabadkán nem engedtek bennünket kiszállni, hanem visszafordították a vonatot Szegedre, onnan Romániába, Nagyváradra, majd egészen a Fekete-tenger partjára. Ott kiraktak bennünket. Ez Constanța város vót.”

A foglyok kiszállításának két fő útvonala alakult ki: Debrecen–Máramarosziget–Szombor–Kijev, illetve Szeged–Arad–Temesvár–Brassó–Foksány–Constanța–Odessza, vagy Constanța–Szevasztopol (hajóval), vagy Constanța–Novorosszjszk (hajóval). A szovjet hadifogolytáborokban az életkörülmények gyakorta embertelenek voltak. Szovjet viszonylatban – ellentétben a nyugatival – előbb a kiszállítást is túl kellett élni. Gyakran a nem megfelelő higiéniai körülmények miatt járványok (elsősorban tífusz) tizedelték a tömeget. Az alultáplált, beteg emberekre viszont újabb megpróbáltatás várt, mikor vagonokba zsúfolódva, megfelelő minőségű és mennyiségű víz és mellékhelyiség nélkül kellett napokat, akár heteket utazni a szovjetunióbeli munkatáborig (<http://mek.oszk.hu/02200/02237/html/frame2.htm>).

„Itt nem maradtunk sokáig, 2-3 napig, egy csomóba tereltek bennünket, amennyi egy nagy hajóba befér. Harminchat órát hajóztunk ki a Kaukázusba. Sötét este vót, amikó kikötöttünk. Nagyon fétünk. Egy vasútállomáson a sínek közt aludtunk, másnap ehajtottak bennünket egy nagy vögybe, csak vadbodza meg csalán vót. Kaptunk egy kis élelmet. Mindennap 30 ember ment be a városba azé a kis élelemé. Egy óriási kazánban főztek.”

A volt Szovjetunió területén ezerszámra (5700 db) léteztek különböző funkciójú munka- és hadifogolytáborok. A kiszállítottak többsége a Donyc-medence szénbányáiban, Szibéria fa- és tőzegkitermelő üzemekben,

kolhozokban, nagyobb építkezéseken dolgozott. Az elhurcolt férfiak többségét vagy a Donyec-medence szénbányáiban (ma Ukrajna), vagy a Kaukázus vidék munkatelepein (ma Grúzia) dolgoztatták. Kiss József csak arra emlékezett, hogy a Kaukázusban rakták ki őket. Csak rémlett neki a település neve.

*„Asztán két hét után behajtottak bennünket újból a városba, ott egy nagy szerelvénybe raktak bennünket, oszt fővittek Ukrajnába. Az állomáson szétosztottak bennünket lágerokba, ki erre, ki arra. Gúnyáinkat is evették, kaptunk orosz orosz gúnyát. Én szénbányába kerütem. Ott szenvedtünk, nyóc órát dógoztunk, nyóc órát pihenhattünk, de nyóc óra múva vissza a bányába. Csak ritka levest, néha paradicsomlevest kaptunk, de csak levest meg kenyeret. Úgy lerongyolódtam, hogy megbetegedtem. Összeszedték a betegállományt, oszt megint bevagonoztak bennünket, és Máramarosszigetre vittek. Csak az orosz vasút szélesebb, mint a mienk, így csak eddig hoztak bennünket. Kaptunk másik szerelvényt, a bácskaiakat különrakták. Hatvanig gyűttünk. Ott megint átrak-
tak bennünket, lehoztak Szegedre, de az oroszok mindig kísérték. Szegedrű is átkísérték bennünket Szabadkára. Ekkó má 1945 vót. Ott két partizán az állomás mögé terelt bennünket. Onnan kihajtottak a Gubogyárba, ott fertőtlenítték bennünket, megfürdettek. Onnan kihajtottak a Huszár kaszárnyába. Ott vótunk kihallgatáson. Akkó gyűtt az összeírás. Akkó má a feleségemék is hazagyűttek Borócrű.”*

Kiss József ekkor harmincegy éves volt. Sajátjának egyetlen dolgot tudott: valahogyan megélni. Megélni a semmiből.

„Ementünk egy zsidó házba lakni. A mostani traktorállomás (Kooperáció) helin vót. A zsidók má akkó emenekűtek, az alighanem az Ádi Gyula zsidó háza vót. Az én nagynénim vót ott a gazdasszony, mink hozzá mentünk. Annak a zsidónak vót egy darab kaszálója, nyóc kvadrát meg kocsí, ló. Ami megmaradt a zsidótű, azt a nagynénim ideadta felibű, hogy nekünk is legyen valamink. Ott laktunk két évig, eccé csak odagyűtt a Fabó Ábel meg a cimborája, a Baranyi Jóska. Az Ábel községi ember vót, nagymellű (azt jelenti, büszke, sokat tart magáról – Sz. A. megj.), hogy énnekem pucóni köll a házbű. Most mit csináják? Akkó megvettem aszt a picí házat, abun csak egy szoba vót, meg a leeresztő. Valamikő cselédház vót. A sárge gödörné, a Bolmán ucca végín.”

A Kishegyesen élő zsidó lakosokat 1944 tavaszán a községháza udvarába terelték, semmit nem vihettek magukkal, csak egy kicsi batyuban életmet. Az összetételés mikéntjéről keveset tudunk. Molnár Judit a következőket írja: „...a Délvidék zsidóinak gettózása április 26-án kezdődött. A főbb gettó- és koncentrációs központok, ahonnan a mintegy 21 000 fős délvidéki közösséget deportálták, Bácsstopolyán (12 km Kishegyestől észak felé – Sz. A. megj.), Baján, Szabadkán, Szegeden, Bácsalmáson voltak.”

„A határsávok zsidótalanítását – folytatja a Tájékoztató – április hó 26-án reggel 5 órakor kell megkezdeni és folytatólagosan, lehetőleg 4-5 nap alatt befejezni” (MOLNÁR 1991; 68–69). Egy május 10-i jelentés pontosan részletezte azt is, hogy a Délvidékről áttelepítetteket Szegeden hol helyezték el: a zsidó iskolában, a zsinagógában, a hitközségi székházban és az akoltelepen. 1941 és 1945 között a kishegyesi zsidó közösség tagjai közül huszonhárman haltak mártírhalált.

„Akkó én elálltam a szenttamási kendergyárba, az ásztatóba. Ott vótam két évig, mikó onnan hazakerütem 1949-ben, bementem a hegyesi szövöttekbe. 1950-ben a Nagyistállóba. A Velker-tanya akkó a szikicsi góracoké vót, akkó kapták vissza a hegyesiek a góracoktú, ők meg adtak nekik Szikics felé. A szövöttekben jó vót, emberszámba vettek bennünket. Én a Dudás Misa keze alá tartoztam. Ő vót a gazdám, velem nagyon jó vót. Nem panaszkodhattam.”

A kommunisták 1943. november 21-én a boszniai Jajce helységben az AVNOJ (a Jugoszláv Antifasiszta Népfelszabadító Bizottság rövidítése) ülésén rendeletet hoztak, amelyben megállapították a németység kollektív bűnösségét, megfosztották őket állampolgárságuktól és minden ingó és ingatlan vagyonukat elkobozni tervezték. E rendelet második pontja szerint: „Minden német etnikumú személy teljes ingó és ingatlan vagyona államosítottnak tekintendő és állami tulajdonná válik.” A németek elűldözése, kiűzése a Vajdaság területéről 1946-ban fejeződött be. A Vajdaságban több kenderterő üzem volt.

Bácskában a kendergyárak 78 százaléka német tulajdonban volt. Kishegyesen a montenegróiakat nevezték góracoknak. Ők voltak a kolonisták, akiket Montenegróból a svábok helyére hoztak.

Dudás Mihály középiskolát végzett agronómus volt, abban az időben így nevezték azokat, akik mezőgazdasági középiskolát végeztek. Az 1950-es években ez magas iskolai fokozatnak számított. Ők munkavezetők lettek, egész gazdaságokat vezettek.

„A legfiatalabb öcsém elesett Bolmánna, önkéntes vót, két lánya maradt árván. 1973-ban mentem nyugdíjba.

Megvan az első rádió, amit 1965-ben vettünk. Televízióknak nincs, elég ez a rádió. Magyarú mond mindent. Így is hála Istennek, ahogy van. Kevés nyugdíjat kapok, ötezzer dinárt kettőnkre. (80 eurónak megfelelő dinárösszeg – Sz. A. megj.) Munkaéveimet ezek a szerbek nem ismerték el. A vasutat se, a béreskedést se, amíg be vótam rukkóva, aszt se, gazemberek vótak. Igazságtalanul ment minden. Most is. Így éltem én keservesen az életem.”

Jugoszlávia a 20. század második felétől jelentős politikai, gazdasági változáson ment át. Különösen érezhető volt az ideológiai változás, amely az ateista látásmódot, viselkedést táplálta. A hetvenes években az életszín-

vonat új dimenziót kapott, a szomszédos országok fejlettségi szintjét jóval felülmúlta. Az egész világ tisztelettel és várakozással figyelte az öngazgatás valóra válását, ami azonban sohasem működött úgy, ahogy kellett volna.

Kiss Józsefet ebben a látszólagos jómódban emberszámba vették. Bármilyen nehéz körülmények között éltek életüket ezek az emberek, de emberszámba vették őket. Kiss József 2004-ben hunyt el, kilencvenéves korában.

Irodalom

- A. SAJTI Enikő (1984): *Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában – 1941*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- GULYÁS László (2009): *A Vajdaság sorsa az első jugoszláv állam keretei között, 1918–1941*. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_vajdasag_sorsa_az_első_jugoszlav_allam_keretei_kozott_1918_1941/.
- MOLNÁR Judit (1991): Adalékok az 1944-es délvidéki gettók és deportálásokról történetéhez. In *Múlt jövő*. Szeged, 3. sz. 68–69.
- ORTUTAY Gyula szerk. (1977): *Magyar Néprajzi Lexikon. I.* Akadémiai Kiadó, Budapest
- ROMSICS Ignác (1998): *Nemzet, nemzetiség és állam*. Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. Napvilág Kiadó, Budapest